

trgovsko blago) postaja kultura. Od kratice TIR do »elektronskih avtocest«. Tudi tu se perspektive prihodnosti med obema zbliževanjema izključujejo.

Morda bi bilo s stališča sociologa, ki ne verjame v »naravnost« evolucije, bolje vzeti za smernico predpostavko, da »je Evropa sestavljena iz samih manjšin«.

Iz francoščine prevedla Marija Javoršek

Marija Mitrović

NACIONALIZEM IN MANJŠINE

Kaj je zares mogoče govoriti o *pomenu manjšinskih kultur* v novi Evropi, ki je, po eni strani, znotraj odprtih meja, na poti, da postane »melting pot«, žrtev bruseljske kosmopolitske birokracije in jalove kulture soap oper, po drugi strani pa, na vzhodnih mejah, v bivših komunističnih deželah, zaznamovana z uničujočo zaprtostjo nacionalističnega partikularizma?

To vprašanje postavljam zelo resno, skušajoč v njem izraziti tudi vse osebne dvome o sprejemljivosti političnega modela, ki določa Evropo kot seštevke dežel-nacij, znotraj katerih obstajajo tudi nacionalne manjšine. Strokovnjak za Balkan pri britanskem Kraljevskem inštitutu za vojaške zadeve je pred kratkim izjavil:¹ »Nauk, ki ga je mogoče potegniti iz razpada Jugoslavije, je, da je nacionalna država z majhnim številom pripadnikov nacionalne manjšine še vedno najbolj močan subjekt mednarodnih odnosov. In tudi najbolj stabilen. Za intelektualce je takšna realnost nesprejemljiva na koncu 20. stoletja, toda to je realnost. Ne verjamem, da se ljudje opredeljujejo za vojno le zaradi teritorija kot takšnega – čeprav je tudi ta motiv nedvomno prisoten, vendar je tu še ena bolj močna potreba – po iskanju zavetja v lastni naciji, ki omogoča preživetje.« Strokovnjak za vojaška, politična in strateška vprašanja postavlja prav Jugoslavijo kot dokaz, da je nemogoč drugačen, torej multinacionalen model organiziranja države, vendar – in to je tukaj bistveno – že vnaprej ve, da logika, ki ji sledi, ne more ustrezati razumnikom; politik torej ve, da politična opcija ni hkrati tudi intelektualna.

Drugo vprašanje, ki si ga zastavljam ob premišljevanju o vlogi manjšinskih kultur v novi Evropi, se glasi: Kaj pomeni biti manjšina v bivšem vzhodno-evropskem bloku?

V deželah bivšega komunističnega sistema sta prisotni: najprej velik strah »večine«, da bi si manjšine pridobile avtonomno oblast, in, drugič: sanje o vračanju »nekdanjih« teritorijev, torej sanje o Veliki Srbiji, Veliki Bolgariji, Veliki Hrvaški, Madžarski, Moldaviji, Bolgariji, Albaniji... V resnici ne obstaja toliko ozemlja, da bi zadovoljilo vse apetite. V nasprotju z Evropo »brez meja« vznikajo na velikem delu evropskega kontinenta nove meje z bodečo žico, nastajajo geti, iz katerih eni ne morejo ven, druge pa preganjajo v imenu »etično čistega« ozemlja. Železna

¹ Johnatan Ayeal v intervjuju za beograjsko revijo Vreme (1. avgusta 1994).

zavesa, ki deli ta prostor od onega drugega, »brezmejnega«, evropskega, je težja in bolj nevarna od tiste prve, ideološke. V novonastalih državah Balkana, ki si prizadevajo biti »etnično čiste«, se ljudje bojijo drug drugega, se med sabo ovajajo, drug drugemu žugajo, ropajo... Horizonti so se jim popolnoma zaprli. Spreminjajo nazive mest, trgov, ulic, ponovno in veliko bolj radikalno brišejo preteklost. V takšnih razmerah se spreminja pomen tako rekoč vseh pojmov. V takšnih razmerah je tudi pojem manjšine dobil nove odtenke.

Dejstvo je, da v človeku obstaja neka večja naklonjenost in tudi večje zaupanje v *svoje*: v svoj jezik, svoj narod, raso in religijo. Toda tega, kar postaja značilno za življenje v bivšem komunističnem bloku, ni mogoče okarakterizirati drugače kot nezaustavljivo širjenje nacionalizma. Macluanova globalna vas se danes sliši kot čista utopija. Ta naš svet se je izkazal kot še zelo navezan na pojem plemena, ponovno oživljajo verske vojne, religiozni fundamentalizem pa postaja splošno mesto; univerzalistični sen 18. in 19. stoletja, Kantov kozmopolis deluje danes kot zdavnaj pozabljene sanje.

Paralelno z nacionalnimi partikularizmi rase tudi zahteva po unifikaciji gledišč znotraj manjšinskih enot: paralelno s prebujanjem nacionalizma v Srbiji, od leta 1987 naprej, so enklave srbske manjšine v sosednjih deželah, še bolj pa Srbi v diaspori – »vsi Srbi sveta«, kot se temu reče v današnjem novogovoru – podpirali Miloševićevo politiko. Danes, ko kaže da se je predsednik Milošević nekam oddaljil od nacionalistične perspektive, Srbi zunaj Srbije (ne samo v Bosni in na Hrvaškem) ostajajo zagrizeni nacionalisti. Tudi Tuđman najbrž ne bi dobil na prvih volitvah, če ne bi bilo hrvaške manjšine in diaspore, ki je nacionalnemu prerodu pomagala moralno in – predvsem – materialno. Tisti del manjšine, ki takrat, ko je to bilo Tuđmanu in HDZ potrebno, ni imel denarja, da bi bil podprl kampanjo, je ostal popolnoma pozabljen. To se je zgodilo, na primer, Hrvatom na Madžarskem.²

Kakor poudarja Georg Steiner,³ si »človeška bitja res prizadevajo biti s svojimi sonarodnjaki. Toda ne vsa. Ne tista izjemna«, ki si raje volijo *opcijo gosta* med ljudmi. In prav takšni posamezniki, ki si v tem času nacionalnih evforij ne želijo, nočejo in niti ne morejo pripadati skupini oziroma večini, takšni ljudje so v vseh nacionalističnih srenjah, predvsem pa v državah, ki so v vojni (Srbija, Hrvaška, Bosna, delno tudi Slovenija) razglašeni za izdajalce. V času nacizma so Nemci skovali omalovaževalno besedo za tiste posameznike, ki živijo zunaj premišljevanja o lastnih koreninah: imenovali so jih Luftmenschen, torej tisti, ki plavajo v zraku, ljudje brez tal. Danes so takšni, univerzalistično orientirani ljudje žigosani s še bolj žaljivo oznako: so izdajalci. In prav ti predstavljajo tisto manjšino (tudi v dobesednem pomenu te besede), ki bi jo evropska kultura, če je res zasnovana na principih tolerance in spoštovanja Drugega, morala kot takšno spoznati in jo ščititi.

Pustimo za zdaj ob strani ta specifični pojem manjšine in si oglejmo nekaj zgovornih podrobnosti o trenutnem položaju manjšin na bivšem jugoslovanskem prostoru.

Nekako v času najbolj ostrih spopadov med Srbi in Albanci, ki kot manjšina živijo v Srbiji, se je moja sestra iz Milana preselila v majhno mesto v Alto Adige.

² Sklepam na podlagi pogovora z Mišom Heppom, ki je predsednik Baranjskega oddelka Zveze Hrvatov na Madžarskem, objavljenega v listu Feral Tribune, 11. aprila 1994.

³ »Bilo bi nam bolje da što pre shvatimo da smo gosti. U protivnom, neće nam ostati mnogo prostora za život... Ne postoji ta sinagoga, ecclesia, polis, nacija, etnička zajednica, koju nije vredno napustiti. To je moje uverenje. Nacija je mesto uvek vredno napuštanja jer će se, pre ili kasnije, ponašati na način koji bismo mogli, ili moramo shvatiti neprihvatljivim. Sinagoga će jednoga dana ekskomunicirati Spinozu, to se mora dogoditi.« – Odlomek Steinerjevega predavanja, ki ga je leta 1988 imel na nekem simpoziju o »Rasi, religiji in nacionalizmu«, tukaj navajam po prevodu, objavljenem v beograjski reviji *Pismo*, (1992, st. 28).

Tudi v novi hiši je, kakor tudi poprej v stari, začela gojiti geranije na terasi, pa je prišla najprej sosedja, potem še hišnik; opozarjala sta jo, da bodo odcveteli listki teh rož padali na sosednje terase in motili sstanovalce in še: da ta vrsta rož tukaj tako in tako ne rase prav najbolj... Ko pa je vprašala: »Ja, kako da ne rase, pogledjte tisto teraso tam čez, na tisti hiši, pogledjte, kako so tam krasne geranije.« je bil odgovor: »Ja, v tisti stavbi stanujejo Nemci.« – Kultura vsakdanjega življenja v okolju, naseljenem predvsem z manjšino, čuti potrebo, da dokazuje svojo drugačnost, hkrati pa bi se rada unificirala v tej drugačnosti. Če večinsko prebivalstvo tega ne sprejme in tudi, če se ne zave, da se tudi v lastni deželi en del večinskih prebivalcev lahko znajde v položaju manjšine, lahko pride do zelo ostrih spopadov. – V času, ko je moja sestra pulila geranije iz lončkov na svoji terasi, zavedajoč se, da kot gost v novem okolju mora sprejeti že ustaljene oblike življenja, se je na Kosovem, namesto pogovora o rožah, vodil nič kaj rožast »pogovor« pušk: s strani uradne, nacionalistične srbske oblasti ni bilo čutiti niti najmanjše volje, da bi se Srbi – takrat večinski narod ne le v Srbiji, temveč tudi v tedanji Jugoslaviji, prilagodili kulturi vsakdanjega življenja naroda, ki je v pokrajini Kosovo večina. Toda to je samo ena, vrhnja plast spopada na Kosovem; za pogovor o političnih vzrokih tega spopada v okviru te teme ni prostora.

Naj o položaju manjšin na bivšem jugoslovanskem prostoru navedem še nekaj paradoksov: po podatkih iz Feral Tribune⁴, v trenutku ko predstavnik Srbov v hrvaškem Saboru poudarja, da Srbi iz Hrvaške nikoli ne bodo sprejeli status manjšine, ker so vedno bili konstitutiven narod, pa ministrica za vprašanja manjšin in človeško pravo v današnji Jugoslaviji, gospa Margit Savović, sploh negira obstoj hrvaške manjšine v Srbiji! Po definiciji, pravi ta gospa, je manjšina en del naroda, ki neke druge ima svojo, torej »večinsko« državo. Za Jugoslavijo Hrvaška ne obstaja, ker je ta uradno še ni priznala; ko torej za jugoslovansko vladno ne obstaja Hrvaška kot »večinska« dežela, zanjo tudi hrvaška manjšina ne more obstajati! – Manjšina je torej objekt mednarodne trgovine in tu smo še zelo daleč od priznavanja njene kulturne in politične identitete.

V trenutku, ko evropski sociologi in filozofi⁵ postavljajo pomen spoštovanja manjšin kot spoštovanje Drugega in Drugačnega za temeljni odnos do sveta (skupaj z načelom racionalnosti in svobodnega tržišča), se na bivšem ozemlju Jugoslavije in v celem bivšem vzhodnem bloku ljudje kar se da močno otepajo tega položaja, ker je položaj manjšin res nedostojen človeka v vseh fundamentalističnih, nacionalističnih in nedemokratskih sistemih. Čeprav bi se – gledano z današnjega vidika – lahko reklo, da je Jugoslavija dvakrat razpadla zaradi nespoštovanja Drugih in Drugačnih, politikom še danes ni jasno, da je tudi mir na tem ozemlju odvisen od spoštovanja Drugih in manjših, od tega, koliko bo zares (in ne le na papirju, v pozitivnem zakonu) funkcionirala politična in kulturna avtonomija manjšin. Kaj se pa dogaja v praksi? Prvi poseg nove oblasti na Hrvaškem, izvoljene na prvih svobodnih volitvah, je bila zamenjava enega samega člana ustave iz prejšnjega sistema, tistega

⁴ Mirko id Mlakar, »Niti manjina – Hrvati u dvookoj federaciji«. Feral Tribune, 27. 6. 1994. – Naj tukaj dodam, da je po zadnjem popisu iz leta 1991 na teritoriju današnje Jugoslavije (Srbija, Crna gora) živelo okrog 110.000 Hrvatov; nekaj se jih je – pod najrazličnejšimi pritiski – izselilo, nekateri pa se, že zopet v strahu in pod pritiskom, izjavljajo za »Šokce« in »Bunjevce«, kar pa so le lokalni vojvodinski nazivi za Hrvate. In naj dodam še nekaj podatkov iz zadnjega popisa: V današnji Jugoslaviji živi 10,4 milijonov prebivalcev; od tega je 62,5% Srbov, 16,4% Albancev, 4,9% Črnogorcev, 3,4% Jugoslovanov, 3,3% Madžarov, 3,2% Muslimanov; »ostalih« je še za 6,2%; torej v današnji Jugoslaviji živi vsega skupaj 37,4% Ne-Srbov.

⁵ Glej recimo: Alain Touraune, *Critica della Modernita* prev. 1994. str. 447; ali pa: Cvetan Todorov, *Mi i Drugi*. Prev. Branko Jelić, Mira Perić, Mirjana Zdravković. Bgd. 1994. str. 395.

namreč, ki je Srbom na Hrvaškem določal položaj manjšine. Do takrat konstitutiven naj bi se ta narod čez noč znašel v položaju manjšine v deželi, ki je ravnokar prevzela vso simboliko in ikonografijo zgodovinsko zelo obremenjujočega državnega sistema iz preteklosti. Avtonomija, ki jo pod pritiskom evropske politike Hrvaška sedaj ponuja Srbom, bo težko zaživela, dokler ne bo prišlo do »denacifikacije« vseh družbenih sistemov na bivšem jugoslovanskem prostoru. – Nekaj podobnega, le da veliko bolj drastičnega (ker so tudi razlike med kulturami veliko večje), se je zgodilo na Kosovu: v tej srbski pokrajini, kjer so Srbi v manjšini, je država posegla v reševanje nacionalnega in manjšinskega problema tako, da je »svojim«, torej Srbom, dala »vse«, Albancem, ki se nočejo prilagoditi kulturnemu in političnemu modelu te volje, pa nič. Zaradi izredno živega in povsem negativnega zgodovinskega spomina ene in druge strani, Srbov in Albancev s Kosova, tam nikakor še ni videti pripravljenosti za dialog, za medsebojno prilagajanje in usklajevanje kulturnih in političnih modelov.

Kaj naj danes počne nekdo, ki mu je tuje forsiranje političnega koncepta države-nacije? Lahko, na primer, spomni svoje sonarodnjake, da ne obstaja niti ena evropska dežela brez manjšin, in še: da ne obstaja niti en narod, katerega kak njegov del v določenem trenutku ne bi mogel postati manjšina. V tem smislu je lahko zelo ilustrativna epizoda romana Vladana Desnice *Zimsko ljetovanje* (Zimske počitnice) iz leta 1950. – Med drugo svetovno vojno, po kapitulaciji Italije, so zavezniki začeli bombardirati Zadar; ena skupina Zadrčanov, Italijanov, je pobegnila iz mesta v hribe, v srbsko, pravoslavno vas Smiljevce. Roman je nastal v času kovanja »bratstva in enotnosti« med tedanjimi narodi Jugoslavije, zato avtor niti ne poudarja preveč tega, da so begunci Italijani; poudarja pa razlike med kulturami – vaško in mestno: Zadrčani so se skozi stoletja imeli za superiorno večino, ki nima kaj iskati v pravoslavnih vaseh, niti se jim ni treba približevati. V stiski, ko je vas sprejela skupino beguncev, se je ta, do takrat večinska skupina, ki se je znašla v položaju manjšine, začela obnašati dokaj nerodno in celo smešno. Ena takih nerodnih potez, ki jo je mogoče razumeti le iz perspektive ogroženosti *novonastale* manjšine znotraj večinskega prebivalstva, je bila v tem, da so Zadrčani odšli na neki četniški shod v bližnjo vas. Smiljevčani, ki so se na svojem počutili bolj varne, kljub temu da so bili neprimerno manj izobraženi, so bolj čutili kot vedeli, da tistemu, ki žuga – češ, naj pazi tisti, ki ne pride! – ni treba verjeti; torej »večina« ni šla na shod, italijanska »manjšina« pa – zgubljena in dezorientirana, ki ni niti vedela, kaj in kakšna je kultura pravoslavne vasi – odšla je torej na shod in četniškemu vojvodi prisegala zvestobo.

V teh zadnjih letih se večkrat sprašujem, kakšne nerodnosti počenjajo in kateremu vojvodi prisegajo zvestobo tisoči novih manjšin, nastalih ob razpadu Sovjetske Zveze, pa tudi številnih drugih držav? Nekaj milijonov Rusov, ki živijo zunaj Rusije, se morajo nenadoma vživeti v to, da so postali manjšina, kar mora biti posebno težko tistemu, ki se je doslej dobro počutil v državi, ki je bila svetovna velesila. V postkomunističnih deželah je iz teh ali drugih razlogov opaziti, kako sila in intelektualna prostaščina fascinirata množice, kar te dežele peha v bližino fašizma (Žirinovski, Šešelji), in kjer populistična retorika gre nekako skupaj z domotožjem po starem tipu varnosti iz časa diktature. Če temu dodamo še prakso »etničnega čiščenja«, ki je na delu na Balkanu, ima pa privrženca tudi na prostoru bivše Sovjetske zveze – vidimo, da za manjšine sploh ni prostora. Tisti, ki se je v teh kaotičnih deželah in totalitarnih diktaturah (še nepripravljen!) znašel v položaju manjšine, bo brez dvoma vlekel še bolj nerodne poteze kot tisti Desnični Zadrčani! Nikakor ni isto, če si manjšina v Alto Adige ali na Kosovu, na Hrvaškem ali pa

v Kazahstanu, biti »nova«, ali »stara« manjšina, biti manjšina v demokratičnem ali v postkomunističnem sistemu, ker v tem drugem je še veliko ljudi obremenjenih s sindromom »osvobojenega jetnika«, ki se boji svobode, ker je konec komunizma prinesel življenje, ki je polno novih tveganj in nevarnosti, komplicirano podobo sveta in strah pred prihodnostjo, kar vedno postane vir različnih frustracij.

V postkomunističnih deželah se je – vsemu navkljub! – ohranila (ali pa nanovo ustvarila) tenka plast ljudi demokratične orientacije, ne obstajajo pa inštitucije, ki naj bi jo podpirale, razširjale in na koncu tudi zagotovile razvoj demokracije. Zdi se mi, da je treba čim več govoriti, pojasnjevati in pomagati takšnim prodemokratičnim in nenacionalističnim skupinam; predvsem jih je treba pojmovati kot manjšine, in sicer manjšine, ki so bistvenega pomena za razvoj cele Evrope, ne le dežele, v kateri takšna skupina obstaja. Prvi pogoj razvoja bivših komunističnih dežel in s tem tudi zboljšanja položaja manjšin je – podpora nenacionalistični manjšini. Ta je v tem času še najbolj ogrožena, brez možnosti za medsebojno povezovanje in sodelovanje.⁶ V lastnih okoljih je ta manjšina žigosana kot izdajalska. Kaže pa, da ni najbolje sprejeta niti v Evropi, zato ker zanika trditev, da »različne kulturne in nacionalne skupine ne morejo živeti skupaj«, ker opominja Evropo, da je zanemarila principe Helsinške listine s tem, da je pristala na razdelitev ene v več malih držav. In prav ta, univerzalistično orientirana manjšina lahko postane garant počasnega izboljšanja položaja etničnih manjšin. Zaradi etnične strukture prebivalstva bodo enonacionalne države na Balkanu nujno nedemokratične, celo totalitarne. In dokler totalitarnih režimov ne bodo zamenjali z demokratičnim, bodo manjšine pod policijskim nadzorom (Albanci in Muslimani v Srbiji) ali pa popolnoma pozabljene (Srbi in Hrvati na Madžarskem). – Na prostorih bivše Jugoslavije in v vsem bivšem komunističnem bloku pa trdovratno in dosledno, seveda bolj ali manj moten od uradnih oblasti, vztraja pri potrebi ustvarjanja inštitucij, ki naj bi širile medsebojno spoznavanje in zaupanje, gospod Georg Soros. V njegovem programu kreiranja »odprte družbe« je tudi projekt: Medsebojni pogovori panonskih manjšin. Med sabo naj bi se srečali predstavniki Srbov iz Madžarske in Madžarov iz Srbije, Hrvaške in Slovenije; Madžarov iz Romunije in Romanov iz Madžarske in Srbije; Slovakov iz Madžarske in Madžarov iz Slovaške, in tako dalje. – Na tem simpoziju sem želela govoriti o rezultatih teh Panonskih srečanj. Toda vse, kar je novo, odprto, drugačno in ločeno od nacionalnega, le stežka prodira na bivših komunističnih prostorih. Tako tudi ti pogovori: čeprav projekt in torej tudi denar obstajata že več kot eno leto, je bilo mogoče realizirati samo prvi v celi vrsti teh sestankov. O rezultatih bo torej mogoče govoriti šele čez nekaj let.

Naj za konec postavim še eno vprašanje, ki se mi je (skeptiku do koncepta nacionalne države na Balkanu kot garanta stabilnosti miru v Evropi) porodilo ob prebiranju pogovora s profesorjem Zdenkom Lešićem, profesorjem književnosti iz Sarajeva, ki je šele decembra 1993. zapustil to mesto in je začasno profesor na Londonski univerzi. V zvezi z že obstoječim in potem uničenim modelom multikulturne družbe v Sarajevu Lešić razmišlja takole: »Ni tukaj beseda o Srbih, Muslimanih ali Hrvatih in tudi ne o zgodovinsko pogojenih in v zgodovini nerešenih nacionalnih vprašanjih, temveč o nečem globljem, ki je prišlo na površje danes tu, jutri pa bo kje drugje, kot se je zgodilo že tolikokrat v zgodovini. Beseda mora teči o mračni strani človeške vrste, ki se pojavlja kljub vsemu našemu kulturnemu

⁶ Srbski intelektualci so bili na obisku v Zagrebu v pozni jeseni leta 1993. in si od takrat prizadevajo pridobiti od svoje oblasti dovoljenje za podoben sestanek v Beogradu. Do sedaj jim to ni uspelo. Ralph Dahrendorf (*Reflections on the Revolution in Europe*) ima očitno prav, ko opozarja: za ustavno reformo je potrebno šest mesecev, za ekonomsko šest let, da bi zgradili osnove civilne družbe pa – šestdeset let!

videzu. Ko so ustvarjeni pogoji – kot se temu ponavadi reče – se človek začne obnašati kot tribalna žival, pripravljena, da z užitkom ubija pripadnike drugega plemena zaradi vode, ognja ali zemlje, predvsem zaradi zemlje. A tudi brez kakršnega koli vzroka, iz golega instinkta za uničevanje Drugih. – Takšno gledanje nikakor ne razbremenjuje krivde glavnih krivcev, še manj pa vojnih zločincev. Navaja pa nas na razmislek o naravi človeka, njegovega mesta v kolektivu – narodu, plemenu – predvsem pa postavlja pod vprašaj naravo naše kulture. Je ta kultura v službi te tribalne živali?⁷

Ni dvoma, da so pred to balkansko vojno in po njej naše nacionalne kulture podpirale sanje o ustvarjanju (velikih) nacionalnih dežel. Veliko šolanih in v kulturi afirmiranih ljudi je šlo v vojno na prostorih bivše Jugoslavije; nekateri (predvsem člani Srbske akademije, tvorci Memoranduma) bodo morali nositi krivdo kreatorjev te vojne. Tudi v prejšnji, drugi svetovni vojni je ta pojav očiten: marsikateri eksekutor ali sodelavec v izvrševanju smrtne kazni nad nedolžnimi ljudmi si je potem, ko se je vrnil v stanovanje, dal na gramofon kakšnega Schuberta, Brahmsa ali Beethovna; in ni problem v tem, da ti ljudje, recimo, ne bi dojeli pravega pomena te glasbe; problem je v tem, da kdo lahko posluša, ali celo izvaja glasbo, za katero trdimo, da je plemenita umetnost, hkrati pa se obnaša kot pobesnel pes. Ta paradoks naše kulture se je v bosanski vojni pojavil v vsej svoji ostrini. In ga je tudi na evropskem planu treba dobro premisliti. Nekaj je narobe s tem TIPOM KULTURE. »Manjšinska« in »večinska« kultura sta očitno preveč v funkciji postavljanja oklepov, ustvarjanja geta, zavajanja v kulte, šege in običaje, ki unificirajo in pred posameznika postavljajo kolektivne obveznosti – in vse to se v hipu lahko prelevi v prezir in negacijo Drugega. Na pozitivno vlogo kulture bomo mogli računati šele ob spoštovanju posameznika kot svobodnega subjekta in Drugega kot Drugačnega.

⁷ Intervju je izšel avgusta 1994. v beograjskem listu Borba.